

PETER ŽEŇUCH*

Východiská a perspektívy katalogizácie cyrilských rukopisných pamiatok na Slovensku¹

ŽEŇUCH, P.: Basis and Perspectives of Cataloguing of Cyrillic Manuscript Heritage in Slovakia. *Slavica Slovaca*, 59, 2024, No 2, pp. 335-343 (Bratislava).

The paper describes the current state of documentation of Cyrillic manuscripts in Slovak archives and museums. It points to the inevitable need for their systematic description from the formal and content point of view, which will enable, in particular, a deeper understanding of the processes of inter-confessional communication in the Slovak as well as in the wider Slavic and European context. Such documentary research is a challenging topic, which is, however, only partially supported by a project in the Slovak academic environment, but only teamwork is most important to achieve the result, and such a team is mainly composed of individuals not only professionally prepared, but also personally interested in finding common solutions.

Cyrillic manuscripts, Church Slavonic, vernacular language, cataloguing.

Písomné dedičstvo Slovanov predstavuje dôležité východisko pre poznávanie európskeho jazykového a kultúrneho vývinu. Slovánske písomnosti preto dokumentujú nielen formovanie literárneho jazyka v jednotlivých národných spoločenstvách, ale aj rozmanité jazykovo-kultúrne kontakty a procesy súvisiace aj s kultúrno-konfesionálnou identifikáciou slovanských spoločenstiev, a preto slovanské písomné pamiatky nesú v sebe aj pečať jazyka dominujúcej konfesionálnej tradície.

Aj slovenská písomná tradícia úzko súvisí s jazykom cirkvi – cirkevný jazyk, jazyk modlitieb a obradov slúžil nielen na komunikáciu s Bohom, ale stal sa aj dôležitým východiskom rozvíjajúcej sa literárnej a kultúrno-konfesionálnej identifikácie národných spoločenstiev.

Pri výskume písomností, ktoré vznikali najmä ako rukopisné texty v jazykovo a konfesionálne diverzifikovaných prostrediach v predpisovnom období na Slovensku, je potrebné do slovenského literárno-kultúrneho kontextu zahrnúť aj všetky také texty, v ktorých sa celkom pravidelne odrážajú slovenské kultúrne a historicko-spoločenské reálie. Predstavujú totiž obraz o živej a každodennej jazykovo-kultúrnej a tiež medzikonfesionálnej komunikácii. Na základe týchto jazykovo rozmanitých rukopisných textov možno dokumentovať literárny vývin a tiež formovanie literárneho jazyka Slovákov, ktorý bol v staršom období dejín slovenskej písomnej tradície spojený práve s kultúrno-konfesionálnou osobitosťou týchto spoločenstiev. Treba v tejto

* Prof. PhDr. Peter Žeňuch, DrSc., Katedra slovenského jazyka, literatúry a didaktiky, Pedagogická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave, zenuch1@uniba.sk. <https://orcid.org/0000-0002-5108-5425>.

¹ Príspevok je výsledkom riešenia projektu APVV-22-0088 *Čo skrývajú slovenské archívy? Duchovné dedičstvo Východu na Západe*.

súvislosti poukázať najmä na skutočnosť, že etnicky a jazykovo slovenské spoločenstvo nikdy nevnímalo svoj materinský jazyk (vrátane nárečí) ako prekážku pri stotožňovaní sa s ktorýmkoľvek religióznym a cirkevným prostredím. Slovenskí vzdelanci totiž v závislosti od uprednostňovaného cirkevného prostredia poznali a používali nielen latinčinu, ale aj bibličinu (biblickú češtinu), nemčinu a cirkevnú slovančinu. Do písomností napísaných v týchto jazykoch prenikali vo väčšej či menšej miere práve prvky slovenského jazykového a kultúrneho povedomia.

Na rozdiel od konfesiónálnych kontextov kultúrna predpisovná podoba písaného slovenského jazyka (západná, stredná a východná) vychádzala zo živého jazyka Slovákov a jej literárna kultivácia sa prirodzene uskutočňovala práve v úzkom spojení so slovenskými nárečiami. Vyplynulo to najmä z podmienok slovenského nárečovo stratifikovaného prostredia a z rozvoja vzdelanosti a písomnej komunikácie v univerzitných a edukačných centrách a úradov nižšej stoličnej správy v slovenskom jazykovom prostredí v Uhorsku.

Nie je mysliteľné, žeby všetky konfesiónálne komunity na Slovensku žili izolovane a kultúrne sa neovplyvňovali. Na základe písomností možno skôr doložiť kultúrny vývin, ktorý aj napriek svojej konfesiónálnej rozmanitosti a zložitosti predstavuje jeden jazykový celok, ktorý sa sformoval v interkultúrnej a interkonfesiónálnej komunikácii a symbióze. Literárno-kultúrnu komunikáciu v rámci slovenského priestoru je preto možné skúmať najmä na základe porovnávacieho výskumu jednotlivých jazykovo a konfesiónálne rozmanitých písomných prameňov.

Osobitnú skupinu rukopisných literárnych pamiatok predstavujú tiež texty napísané v cyrilike, teda v inom ako latinskom grafickom systéme. Ide o písomnosti, ktoré patria do byzantsko-slovanského okruhu a súvisia s liturgickým cirkevnoslovanským jazykom, obradom a tradíciou. Treba len poznamenať, že iba latinčina predstavovala v celouhorskom a teda aj v slovenskom jazykovom kontexte hlavný úradný jazyk.

Výskum cyrilských prameňov v slovenskom prostredí sa preto sústreďuje nielen na hľadanie odpovede na otázku kontinuity či diskontinuity byzantskej tradície a cirkevnej slovančiny v slovenskom priestore, ale najmä na kultúrno-spoločenské podmienky jej fungovania a uplatňovania sa v kontexte slovenskej kultúry. Je zrejmé, že cirkevnoslovanská a cyrilská literárna tradícia po rozpade Veľkej Moravy pokračovala vo svojom plynulom rozvoji najmä u južných a východných Slovanov, kde sa naplno uplatnila v bohoslužobnom prostredí, a rozvinula sa ako jazyk bohatej písomnej tradície a prenikla aj do neslovanského prostredia (napr. v Rumunsku a Moldavsku). V južnoslovanskom a východoslovanskom jazykovom areáli sa sformovali jazykové redakcie či varianty cirkevnoslovanského liturgického jazyka a pod jeho vplyvom sa rozvíjali aj funkčné štýly literárneho jazyka, ktorý sa uplatňoval v rozmanitých sférach literárnej komunikácie. Cirkevná slovančina sa preto pokladá nielen za kultúrny, ale aj konfesiónálno-integračný fenomén, ako na to v kontexte rozvoja cyrilskej písomnej tradície a jej rozmanitých funkčných literárnych útvarov poukazuje V. Knoll.² Vývin cirkevnoslovanského jazyka vyplynul z jazykovej diferenciacie najmä v slovanskom pravoslávnom prostredí a s touto charakteristikou cirkevného slovanského jazyka však súvisí aj jeho variantnosť, ktorá sa prejavuje najmä v zvukovej a čiastočnej aj morfolologickej rovine. Rozmanitosť variet slovanských literárnych jazykov opierajúcich sa o cirkevnú slovančinu využívajú jazykové povedomie spoločenstiev, ktoré ju používajú práve v rámci svojho bohoslužobného slávenia. Cirkevná slovančina tak jednoznačne vplýva aj na slovanskú literárnu a písomnú tradíciu. Napriek tomu, že v prostredí pod Karpatmi sa nezachovali staroslovienske či cirkevnoslovanské protografy, ich odpisy z východoslovanských a južnoslovanských predlôh však umožňujú spájať aj túto podkarpatskú cyrilskú literárnu tradíciu v seve-

² Knoll, V.: *Církevní slovanština v pozdním středověku*. Praha: Slovanský ústav AV ČR, v. v. i. – Scriptorium, 2019, s. 13.

rovýchodnej časti Uhorska s najstarším slovanským horizontom a s jeho písomnou tradíciou, ktorá sa sformovala práve vo veľkomoravskom prostredí. Je preto nemysliteľné, žeby sa preto cyrilská písomná tradícia aj v podkarpatskom a východoslovenskom kontexte rozvíjala izolovane od týchto bohatých zdrojov južnoslovanského a východoslovanského cyrilského literárneho dedičstva. Z tohto dôvodu sú cyrilikou napísané texty v priestore východného Slovenska a pod Karpatmi ich pevnou súčasťou a dokladom kontinuálne jestvujúcej cirkevnoslovanskej literárnej tradície a kultúry. V textoch karpatskej a východoslovenskej proveniencie sa v tomto literárnom jazyku preto objavujú rozmanité jazykové javy pochádzajúce najmä z nárečí podkarpatského a východoslovenského areálu.

Treba len zdôrazniť, že aj v podkarpatskom a východoslovenskom konfesionálnom kontexte, v ktorom sa rozvinula byzantsko-slovanskej tradícia, je práve cirkevná slovančina jazykom liturgie. Liturgický jazyk poslužil aj ako vzor pre vznik a tvorbu literárnych textov. Autori literárnych prejavov pritom pochádzali z miestneho prostredia. Túto spoločenskú vrstvu predstavovali najmä kňazi, ale tvorili ju aj úradníci pôsobiaci v jej štruktúrach, ktorí spolu s gramotnou honorabilitou a pisármi pričínili aj vznik miestnej pisárskej a literárnej tradície.

Aj v kontexte s cyrilskou literárnou tradíciou na Slovensku preto treba mať na zreteli najmä rozvoj miestnej kultúrno-konfesionalnej identity, ktorý je pritom úzko spätý s gramotnosťou a edukáciou jednoduchého človeka. Táto literárna tradícia bola religiózne koncízna a jazykovo diverzifikovaná. Byzantsko-slovanská cirkev pod Karpatmi totiž zahrnovala rozmanité slovanské jazykové spoločenstvá (Rusíni, Slováci, Ukrajinci, Poliaci), ale v celom tomto administratívne členitom prostredí pod Karpatmi ju v tom čase tvorili aj komunity rumunských i maďarských veriacich.

Keďže cirkevnoslovanský liturgický jazyk v hovorenej podobe nemá jednotnú fonetickú štruktúru, pri opise miestneho literárneho úzu odvíjajúceho sa od tohto slovanského liturgického jazyka sa treba odpútať od všeobecne platných pravidiel zapísaných v normatívnych gramatikách staroslovienčiny a cirkevnej slovančiny.³ Správnosť alebo nesprávnosť literárneho jazyka závisí od jazykového povedomia jeho používateľov a od všeobecnej zrozumiteľnosti jednotlivých textových útvarov, ktoré súvisia predovšetkým s ich uplatnením sa v spoločenstve veriacich.

Aj v cyrilských textoch spod Karpát a z východného Slovenska nachádzame celý rad písomných pamiatok z obdobia 16.–18. storočia, ktorých jazykovú zložku ovplyvnili miestne nárečia. Pisársky úzus ešte do vzniku užhorodskej učiteľskej preparandie v druhej polovici 18. storočia sa utváral v úzkom kontakte s kláštorými a mnišskými spoločenstvami a tiež v pisárskych dielňach pri chrámoch a na farách.

Formujúcu kultúrno-identifikačnú rolu v tomto kontexte zohralo najmä prijatie užhorodskej cirkevnej únie v roku 1646. Vyvrcholením procesu etablovania sa miestnej cirkvi v katolíckom kontexte bolo zriadenie Mukačevskej gréckokatolíckej eparchie v roku 1771, ktorá sa tak stala vlastníčkou a pokračovateľkou tejto miestnej cyrilskej literárnej tradície, a tak sa podieľala na jej formovaní a zároveň zohrala dôležitú rolu pri formulovaní zásad duchovných a vzdelávacích princípov miestnej cirkvi.⁴ Od samého začiatku však v tomto procese jej kultúrneho rozvoja stáli rozmanité jazykové spoločenstvá a ich podiel na vzniku cyrilskej písomnosti odrážajú práve rozmanité jazykové javy v miestnom pisárskom úze. Sám cirkevnoslovanský liturgický jazyk, cyrilika, bohoslužobný obrad a jednota s rímskym pápežom sa však pokladá za imanentný symbol

³ Knoll, V.: *Církevní slovanština v pozdním středověku*, c. d., s. 21.

⁴ Žeňuch, P.: *Cyrilské písomnictvo na Slovensku v kontexte aktuálnych výskumov*. In Žeňuch, P. a kol.: *Pohľady do problematiky cyrilskej písomnej tradície na Slovensku*. Bratislava: Slavistický ústav Jána Stanislava SAV – Slovenský komitét slavistov – VEDA, vydavateľstvo SAV, 2019, s. 11–30.

jednoty členov gréckokatolíckeho konfesijného spoločenstva pod Karpatmi, pričom každý veriaci deklaruje svoju identitu predovšetkým v súzvuku so svojím materinským jazykom, ktorý bol a je neustále platnou etnoidentifikačnou hodnotou. Zjednocujúcim znakom identity národa je totiž hovorená podoba jazyka a tou pre Slovákov bola a podnes je slovenčina, s ktorou sa možno dorozumieť vo všetkých oblastiach každodenného života na Slovensku. Uplatňuje sa podnes aj vo všetkých nárečových podobách, v ktorých prešla rozličnou mierou kultivácie do podoby kultúrneho či kultivovaného nadnárečového útvaru.⁵

Pôsobenie slovenského kultúrno-historického povedomia na rozvoj slovanskej cirkvi byzantského obradu pod Karpatmi poukazuje preto najmä na bezprostredný kontakt tejto konfesie so Slovenskom a jeho kultúrou, a tým zároveň predstavuje súčasť mozaiky sústavnej kultúrnej komunikácie medzi slovanským východom a západom.⁶

V rámci projektu APVV-22-0088 „Čo skrývajú slovenské archívy? Duchovné dedičstvo Východu na Západe“ sme sa preto podujali urobiť súpis a základný opis tých cyrilských pamiatok, ktoré sa uchovávajú v pamäťových inštitúciách na Slovensku. Zároveň sa tým nadväzuje aj na nami vykonané terénne a archívne výskumy cyrilských rukopisných pamiatok, ktoré budú tiež zahrnuté do spomínaného opisu. Hoci sa zber informácií o cyrilských pamiatkach na Slovensku nie je ešte ukončený, už v tejto fáze realizácie je nevyhnutné pripraviť takýto opis, ktorý poskytne aspoň relatívne ucelený obraz o cyrilských rukopisných pamiatkach v archívnych zbierkach a depozitároch niektorých múzeí. Poskytne tak ďalší sumarizačný obraz o cyrilských literárnych pamiatkach, ktoré sa podarilo v rámci dvadsaťpäťročných výskumov zdokumentovať.

Prvoradým cieľom nášho súpisu je priniesť slovenskej odbornej verejnosti opis doterajších zistení o cyrilských pamiatkach, ktoré vznikli alebo sa používali v slovenskom kultúrno-konfesijnom areáli. Nadväzujeme však najmä na práce starších bádateľov, ktorí sa už boli venovali tejto problematike a v kontexte rozmanitých spoločenských podmienok tiež poskytli veľmi dôležitý obraz o tejto miestnej cyrilskej písomnej tradícii. Výskum cyrilských písomností na Slovensku sa, pravda, uskutočňoval v rozmanitej miere a rozličnou intenzitou, preto je aj dnes závislý od bádateľských podmienok a aktuálnej spoločenskej situácie. Poznávanie prameňov sa však nemôže prispôbovať iba spoločenskej situácii, pretože aj cyrilské písomné pramene predstavujú zdroj pre ďalšie štúdium kultúrneho rozvoja spoločnosti, ktorá aj na Slovensku poznala cirkevnoslovanskú a cyrilskú literárnu tradíciu. Hoci na Slovensku máme veľmi malý počet odborníkov, ktorí sa venujú výskumu cyrilských písomných pamiatok, predsa však ciele svojho výskumu dokážu plniť aspoň tak, že skúmané cyrilské texty sprístupňujú v transliterovanej podobe s úvodnou štúdiou, napr. v rámci edície *Monumenta byzantino-slavica et latina Slovaciae* (v rokoch 2003–2023 vyšlo desať zväzkov), a od roku 2011 sa vybrané pamiatky v transliterovanej podobe s komentármi uverejňujú aj v rámci supplementa časopisu *Slavica Slovaca*, ktorý je tiež k dispozícii v internete.⁷ Cieľom týchto výskumov nie je publikovať iba najstaršiu pamiatku v slovanskom svete, ale práve tú, ktorá pochádza zo skúmaného územia a teda má spojenie so Slovenskom a jeho kultúrno-religióznym horizontom.⁸ Zároveň si ešte dovoľujeme pripomenúť, že výskum týchto náročných tém je možný aj na Slovensku, hoci len s podporou parciálnych

⁵ Pauliny, E.: Dejiny spisovnej slovenčiny. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1983.

⁶ Tu aj Žeňuch, P.: Medzi Východom a Západom. Byzantsko-slovanská tradícia, kultúra a jazyk na východnom Slovensku. Bratislava: VEDA, Vydavateľstvo SAV, 2002 a tiež Žeňuch, P.: Patria cyrilské paraliturgické piesne do kontextu slovenskej kultúry? In: *Slavica Slovaca*, 2008, roč. 43, č. 2, s. 97-107.

⁷ <https://slavistika.sk/slavica-slovaca/>

⁸ „Pri vyhľadávaní a následnej publikácii rukopisov sa v SÚJS SAV dodržia všeobecné princípy a zásady, ktoré sa nemusia vždy zhodovať s postojmi iných bádateľov“ Šašerina, S.: K problematike výskumu a publikovania písomných pamiatok. In: *Slavica Slovaca*, 2020, roč. 55, č. 3, s. 497.

projektov, dosiahnuť, no najmä v takom v tíme, ktorý je zložený z jednotlivcov nielen odborne pripravených, ale aj osobnostne zainteresovaných na hľadaní spoločných riešení v tímovej a interdisciplinárnej spolupráci⁹ a to bez ohľadu na akademické či vysokoškolské pracovisko, na ktorom konkrétny výskumník pôsobí. Stratégie tohto výskumu sú odborne spracované a publikované nielen v časopise *Slavica Slovaca*,¹⁰ ktorý je publikačným orgánom slovenskej slavistiky, ale krátkodobé koncepcné smerovanie slovenskej slavistiky aj v oblasti vydávania cyrilскеj písomnej tradície na Slovensku sa prediskutovalo aj na kongresoch slovenských slavistov v roku 2011 a v roku 2015 za účasti slovenských i zahraničných slavistov a slovákistov.¹¹ O niektorých čiastkových úlohách tohto výskumu sa referuje aj v časopise *Slovenská reč*.¹² Cieľom výskumu je teda najmä dlhodobá chýbajúca systematizácia poznania o existencii cyrilských písomných textov a cyrilскеj literárnej tradície v kontexte slovenskej kultúry.

Zhromažďovanie, opis a vydávanie cyrilských prameňov, ktoré sú späté s byzantsko-slovanskou písomnou tradíciou na Slovensku, poskytuje veľké množstvo možností aj na ďalšie hlbšie poznávanie, ktoré súvisí práve s rozmanitosťou slovenského duchovno-kresťanského vývinu. V kontexte Slovenska a pod Karpatmi však vznikol priestor, v ktorom sa oddávna uskutočňovala kultúrno-konfesionálna komunikácia medzi východnými (byzantsko-slovanskými – pravoslávny a gréckokatolíckym) a západnými (latinskými – katolíckym i evanjelickým) spoločenstvami, ktoré aj napriek osobitostiam a jazykovým a kultúrno-religióznym stereotypom utvárajú koncízny priestor, o ktorom nemožno hovoriť iba ako o akejsi prechodovej či regionálnej kultúre. Z tohto hľadiska cyrilská písomná tradícia v jazykovo-kultúrnom priestore Slovákov nepredstavuje nijaký exkluzívny diverzifikačný element, keďže ponúka rovnako dôležitý obraz aj o identifikácii Slovákov s byzantsko-slovanskou konfesionálnou tradíciou.¹³

Z tohto výskumného pohľadu sa preto nadväzuje nielen na výskumy starších bádateľov, napr. Volodymyra Hnatuka, Ivana Franka, ale aj na tých bádateľov, ktorí v 20. a 30. rokoch 20. storočia významne prispeli k poznávaniu tejto karpatskej cyrilскеj písomnej tradície a ktorí pôsobili napríklad aj v *Zbore pre výskum Slovenska a Podkarpatskej Rusi*.¹⁴ Venovali sa najmä zberu a opisom cyrilských písomných pamiatok zo slovenského a podkarpatského jazykovo-kultúrneho prostredia. Nadväzujeme však aj na novšie výskumy publikované v čiastkových štúdiách

⁹ Žeňuch, P. – Doruľa, J.: Informácia o akreditačnom hodnotení činnosti Slavistického ústavu Jána Stanislava SAV za roky 2011–2015 medzinárodným panelom zahraničných expertov. In: *Slavica Slovaca*, 2017, roč. 52, č. 2, s. 178.

¹⁰ Doruľa, J.: Program jazykovedného slavistického výskumu na Slovensku. In: *Slavica Slovaca*, 1989, roč. 24, č. 3, s. 201–210.

¹¹ Žeňuch, P. (ed.): *Slovenská slavistika včera a dnes*. Bratislava: Slovenský komitét slavistov – Slavistický ústav Jána Stanislava SAV, 2012; Doruľa, J. – Žeňuch, P. (eds.): *Ján Stanislav a slovenská slavistika*. Bratislava: Slavistický ústav Jána Stanislava SAV – Slovenský komitét slavistov, 2016.

¹² Žeňuch, P. – Horváthová, Ľ. – Dziviaková, M.: Súčasný slovákistický výskum na Pedagogickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave. In: *Slovenská reč*, 2023, roč. 88, č. 3, s. 69–81.

¹³ Hoci sa katolícka viera cirkvi v slovenskom priestore vníma ako *stará viera*, spolu s byzantsko-slovanskou tradíciou predstavuje najstarší kresťanský horizont, ktorý sa rozvinul aj na Slovensku. V súvislosti s byzantskou tradíciou však dôležitú rolu zohrala najmä valaská hospodárska kolonizácia. Pre byzantsko-slovanskú cirkev sa používa aj označenie *ruská viera*, ktorým sa pomenúva viera (*fides* a tiež *confessio*) pravoslávnych i gréckokatolíkov v slovenskom prostredí už v postveľkomoravskom a ranouhorskom období. Za *novú vieru*, s ktorou katolícka i byzantsko-slovanská duchovná a cirkevná tradícia prišla v Uhorsku do styku, sa označuje najmä luterská a reformovaná (kalvínska) konfesia (Žeňuch, P.: O kultúrnych a jazykových súvislostiach vzniku slovenského kalvínskeho Žaltára. In: *Monumenta Byzantino-Slavica et Latina Slovaciae*. Vol. VII. Slovenský kalvínsky Žaltár. Bratislava: Slavistický ústav Jána Stanislava SAV – Slovenský komitét slavistov, 2020, s. 61).

¹⁴ Šašerina, S.: K problematike výskumu a publikovania písomných pamiatok. In: *Slavica Slovaca*, 2020, roč. 55, č. 3, s. 495–497; Špirudová, J.: K činnosti Sboru pro výzkum Slovenska a Podkarpatské Rusi při Slovanském ústavu. In: *Slovanský ústav v Praze. 70 let činnosti. Sborník statí. Bibliografie*. Praha: Euroslavia, 2000, s. 89–100.

vo Vedeckom zborníku Múzea ukrajinskej kultúry vo Svidníku, ďalej v prácach Pavla Šimu,¹⁵ v katalógoch Ralpha Cleminsona¹⁶ a Jozefa Šelepca.¹⁷ Treba však tiež spomenúť aj zbierku cyrilských písomných prameňov, ktorú predstavil Imrich Kotvan a zaradil ju do svojho katalógu rukopisov uložených v Univerzitnej knižnici v Bratislave.¹⁸

Písomné pramene sa teda nezaobídu bez systematického a kontinuálneho výskumu. Niektoré cyrilské písomné pamiatky, ktoré patria do kontextu slovenskej kultúry, sa podarilo edične sprístupniť v spomínanej edícii *Monumenta byzantino-slavica et latina Slovaciae*, ktorá vznikla s podporou Pápežského východného ústavu v Ríme.¹⁹ Viaceré cyrilské písomné pamiatky sú fotograficky zdokumentované najmä v rámci sondážnych výskumov na gréckokatolíckych farách na východnom Slovensku a slúžia preto na účely tohto vedeckého výskumu, resp. sa texty týchto pamiatok postupne sprístupňujú verejnosti formou transliterovaných edícií. Elektronická zbierka týchto cyrilských dokumentov preto nevznikla ako cielený projekt digitalizácie, ale za účelom dokumentácie realizovaných výskumov. V roku 2010 boli zdokumentované pamiatky premiestnené do centrálneho depozitu gréckokatolíckeho arcibiskupského úradu v Prešove a v roku 2015 Odbor archívov a registratúr Archívnej správy a registratúr Slovenskej republiky vyjadril nádej na ich komplexné spracovanie.

Toto naše doterajšie bádanie v oblasti cyrilských písomných pamiatok na Slovensku ocenila najmä medzinárodná vedecká komunita. Medzinárodný impakt pramennej edície *Monumenta byzantino-slavica et latina Slovaciae* spolu s publikovanými textami v supplementách časopisu *Slavica Slovaca* svedčí o potrebe pripraviť aj ich súpis. Krátku sumarizáciu edične sprístupnených cyrilských písomných pamiatok už priniesla štúdia „Pramene o jazyku a kultúre cirkvi byzantského obradu na Slovensku a pod Karpatmi“,“²⁰ ktorá sa v upravenej podobe stala aj súčasťou knižnej publikácie venovanej jazykovo-konfesionalnej situácii Slovákov.²¹ Do pripravovaného súpisu či katalógu cyrilských pamiatok sa preto zaradia nielen tieto, ale aj niektoré iné cyrilské písomné pamiatky, ktoré sú uložené v pamäťových inštitúciách na Slovensku alebo v zahraničí (Rusko, Ukrajina, Česko), no najmä však tie, ktoré sa podarilo preštudovať *in visu*, alebo sa nachádzajú v katalógoch alebo opisoch starších bádateľov. Ide teda o špecifickú deskriptívnu prácu, ktorej cieľom je podať najmä ich súpis a zdôrazniť aj ich význam a podiel na rozvoji byzantsko-slovanskej tradície v slovenskom prostredí, a tak aj prispieť k širšiemu poznaniu o vývine cyrilskej písomnej tradície v slovensko-slovanskom kontexte.

Pri tvorbe súpisu cyrilských písomností na Slovensku preto vychádzame zo skutočnosti, že cyrilské písmo sa v prostredí gréckokatolíckej cirkvi používalo nielen v bohoslužobných a liturgických textoch, ale napríklad aj v administratívno-právnej spisbe, vo vizitačných protokoloch, vyhláseniach, kurensoch, matrikách, hramotároch, v zápisoch hospodárskej agendy či v korešpondencii. Existuje aj celý rad literárnych, výkladových a náučných textov, ku ktorým patrí tiež

¹⁵ Шима, П.: Из наблюдений над церковнославянским наследием Словакии. Bratislava: SPN, 1968.

¹⁶ Cleminson, R.: Cyrillic Manuscripts in Slovakia. A union Catalogue. Martin: Matica slovenská, 1996.

¹⁷ Šelepca, J.: Cyrilské rukopisy vo fonde Štátnej vedeckej knižnice v Prešove. Prešov: Štátna vedecká knižnica, 2009.

¹⁸ Kotvan, I.: Codices Manuscripti Bibliothecae Universitatis Bratislavenensis / Rukopisy Univerzitnej knižnice v Bratislave. Bratislava: Vydavateľstvo SAV, 1970.

¹⁹ Žeňuch, P.: Monumenta Byzantino-Slavica et Latina Slovaciae po dvadsiatich rokoch. In Šašerina, S.: Dva rukopisy Štefana Hlinku z Litmanovej na Spiši z 18. storočia. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV – Slavistický ústav Jána Stanislava SAV, v.v.i. – Slovenský komitét slavistov, 2023, s. 5-12.

²⁰ Žeňuch, P.: Pramene o jazyku a kultúre cirkvi byzantského obradu na Slovensku a pod Karpatmi. In Coranič, J. (ed.): Gréckokatolícka cirkev na Slovensku vo svetle výročí. VI. Prešov: Gréckokatolícka teologická fakulta Prešovskej univerzity, 2022, s. 159-181.

²¹ Žeňuch, P.: Slováci a slovenčina v jazykovo-historických a konfesionalných súvislostiach. Bratislava: Slovenský komitét slavistov – Pedagogická fakulta Univerzity Komenského, 2022, s. 28-38.

didaktická a edukačná spisba, ďalej rukopisné spevníky paraliturgických piesní, katechizmy, gramatiky, kázne a exemplá. Aj takéto texty slúžia pri výskum reálií spoločenského, religiózneho i kultúrneho života a prispievajú k hlbšiemu poznaniu byzantsko-slovanského obradu v slovenskom konfesionálnom kontexte. Je potrebné ich preto zahrnúť do tejto práce, lebo bez komplexného poznania cyrilských písomností nemôže dôjsť ani k systematizácii poznatkov o rozmanitých spoločenských, religióznych a jazykovo-kultúrnych tradíciách na Slovensku.

Hoci východiskom jazyka rukopisných cyrilských pamiatok je najmä cirkevno-slovanský liturgický jazyk, do mnohých textov neliturgického charakteru práve pod vplyvom nárečového prostredia sa dostali prvky z jazyka používateľov. Vznikla podoba písaného jazyka, v ktorom sa prekrývajú prvky ľudového a cirkevno-slovanského jazyka. Aj v nich sa preto uplatnilo pravidlo, že *nepíšeme tak, ako hovoríme, ale tak, ako čítame*. Ukazuje sa, že gréckokatolícki a pravoslávni veriaci pri bohoslužobných obradoch používali cirkevnú slovančinu, ale v písanej podobe používali takú podobu jazyka, ktorá stála medzi liturgickým a ľudovým jazykom. Používanie takejto podoby jazyka vyplynulo z komunikačných potrieb v rámci miestnej slovanskej cirkvi byzantského obradu. Pasívne používanie cirkevnej slovančiny u veriacich súvisí najmä so zapamätávaním textov stálych častí bohoslužobných obradov (liturgia, utiereň, večiereň, moleben, akatist) a niektorých menlivých častí v rámci liturgického slávania, ktoré sa neraz vďaka cyklickému opakovaniu najčastejšie vrývali do pamäti používateľov, ako napríklad napr. tropáre a kondáky z osmohlasníka alebo aj iné cirkevno-slovanské texty.

Cyrilská rukopisná tvorba v prostredí pod Karpatmi sa podriadila potrebám miestnej konfesionalnej tradície. Aj rozmanité cyrilské rukopisné knihy kázní či zborníky obsahujúce výklady a ponaučenia, apokryfy, legendy, povesti alebo súbory príbehov o živote svätých a o pôvode sviatkov, výklady dejín cirkvi a spôsobov liturgického slávania patria do kontextu literárno-kultúrneho vývinu. Takéto rukopisy vznikali aj vo východoslovenskom jazykovom a kultúrnom prostredí, preto obsahujú nielen miestne jazykové osobitosti, ale zaznamenávajú aj dobové či historické reálie, a tak tvoria opisy rozmanitých kultúrno-spoločenských situácií a aktualizujú ich aj vzhľadom na nové potreby miestneho veriaceho spoločenstva. Hoci viaceré texty vznikali ako odpisy alebo kompiláty zo starších alebo importovaných cyrilských predlôh, najčastejšie pochádzajúcich spoza Karpát alebo z južnoslovanského prostredia, odráža sa v nich jazyko-vo-kultúrne vedomie miestneho pisára, a preto ich možno pokladať za doklady o živote miestnej tradičnej byzantsko-slovanskej cirkvi a jej kultúry, ktorá sa formovala s rozvíjajúcou sa cyrilskou gramotnosťou, skriptorskou prácou a vzdelanosťou.

Uplatňovanie sa cyrilskej písomnej tradície v slovenskej písomnej kultúre možno preto pokladať za prirodzený adaptačný proces, ktorý sa uskutočnil vďaka kontaktom so slovanským Východom a Juhom. Osobitnú úlohu v tomto adaptačnom procese zohrali vlastné a pre byzantsko-slovanské kultúrne a etnické spoločenstvá žijúce pod Karpatmi a na Slovensku špecifické duchovné a nábožensko-kultúrne zdroje. Osobitú dynamiku týchto procesov utvárali aj niektoré spoločensko-historické udalosti, ktoré v konečnom dôsledku ovplyvnili celkovú konfesionálnu klímu na hranici medzi latinským a byzantským kultúrno-religióznym prostredím a natrvalo tak zasiahli nábožensko-kultúrny život miestnej byzantsko-slovanskej cirkvi na východnom Slovensku. Aj jazykové povedomie poskytlo priestor na to, aby sa v liturgickej cirkevnej slovančine uplatnili niektoré prejavy pochádzajúce z miestneho jazykového povedomia používateľov. Na podobných princípoch sa od najstaršieho obdobia formovali najmä jednotlivé varianty (redakcie) liturgickej cirkevnej slovančiny (napr. bulharská, ruská, ukrajinská a srbská redakcia) a na ich základe vznikali aj miestne subvarianty, ku ktorým patrí aj miestna podkarpatská a východoslovenská podoba liturgického cirkevno-slovanského jazyka. Treba len dodať, že o redakcii cirkevnej slovančiny rozhoduje ortoepická (výslovnostná) zložka.

Hoci na Slovensku vlastná redakcia cirkevnej slovančiny nevznikla, lebo veriaci cirkvi byzantsko-slovanského obradu na Slovensku pri slávení liturgií a bohoslužieb používajú ukrajinský variant cirkevnej slovančiny, vo viacerých našich doterajších výskumoch z východoslovenského jazykového a kultúrneho areálu sme už poukázali, že ukrajinský variant liturgickej cirkevnej slovančiny je ovplyvnený jazykovým vedomím slovenských veriacich, teda používateľov spišského, zemplínskeho, šarišského, užského, sotáckeho nárečia. V miestnom liturgickom cirkevno-slovanskom jazyku sa tak spontánne odráža slovenské jazykové vedomie.

V súvislosti s výskumom jazyka cyrilských písomných pamiatok treba poukázať aj na to, že osobitnú skupinu tvoria aj také cyrilikou napísané texty, ktoré vznikli v šariško-zemplínskom variante slovenčiny a tiež cyrilské texty napísané v západoslovenskom variante kultúrneho slovenského jazyka. Korene používania východoslovenského i západoslovenského variantu kultivovanej slovenčiny treba hľadať v miestnom slovenskom vzdelaneckom prostredí a tiež v prostredí jezuitskej Trnavskej univerzity, na ktorej študovali aj klerici byzantsko-slovanskej cirkvi pod Karpatmi. V tejto súvislosti treba dodať, že pri slávení bohoslužieb sa v cirkvi byzantsko-slovanského obradu používa tradičný kánonický cirkevno-slovanský text, no väčšina neliturgických cyrilských rukopisných pamiatok je preto z jazykového hľadiska špecifická, keďže sa v nich prítomné jazykové povedomie pisára. Zvyčajne ide teda o zápisy, ktoré vznikali pod vplyvom miestneho ľudového jazyka.

Na základe doterajších terénnych a archívnych výskumov možno preto jednotlivé cyrilské rukopisné pamiatky, ktoré zahrnieme do súboru opisovaných cyrilských prameňov, rozdeliť práve podľa ich jazyka: na 1. cyrilské písomnosti v liturgickom cirkevno-slovanskom jazyku, 2. cyrilské písomnosti v cirkevno-slovanskom jazyku ovplyvnenom kultúrnymi a miestnymi jazykmi a na 3. cyrilské písomnosti, v ktorých prevažuje ľudový jazyk.

Z tematického hľadiska možno súbor cyrilských rukopisných pamiatok rozčleniť na 1. liturgické a biblické texty napísané v štandardizovanej cirkevnej slovančine. Sú to prevažne evanjeliare, apoštolare, prológy, liturgické a bohoslužobné texty, ďalej rozmanité texty zapísané v trebníkoch a tiež hymnografické texty (menologiony a irmologiony). Druhý okruh textov predstavujú najmä náučné a didaktické texty, ktoré vznikli v zmiešanom cirkevno-slovanskom, resp. vernakularizovanom cirkevno-slovanskom jazyku s prímiesou ľudového jazyka. Do tohto tematického okruhu patria aj výklady biblických, liturgických a hymnografických textov, ďalej rozmanité právne texty a výklady koncilových noriem, pravidiel svetského a cirkevného života, ďalej rozličné hermeneutické výklady, tiež typikony a výklady pravidiel bohoslužobného slávania. V tomto okruhu písomných pamiatok majú svoje miesto aj texty poučiteľných evanjelií, rozmanité historiografické, edukačné, kázňové a katechetické texty a tiež zborníky a zbierky textov administratívnej povahy. Administratívne texty a korešpondencia je však napísaná v rôznych jazykoch, preto aj korešpondencia, matriky, hramotáre i protokolárne knihy obsahujú nielen texty v cirkevnom jazyku a cyrilike (rýchlopis), ale tieto protokolárne knihy obsahujú aj texty v latinčine ako oficiálnom úradnom jazyku uhorskej štátnej správy, no nájdú sa aj texty napísané po slovensky, po maďarsky i po nemecky. Tretí okruh tvoria zborníky duchovných a paraliturgických piesní a tiež rozmanité zbierky s návodmi na hospodárenie, liečiteľské príručky pre ľud, rozmanité zbierky príbehov a sujetov ľudového čítania, ktoré sú napísané práve v ľudovom a ľudu zrozumiteľnom jazyku.

Na základe komplexného poznávania cyrilských pamiatok tak možno poukázať nielen na miesto byzantsko-slovanskej tradície a cirkevno-slovanskej jazykovej tradície v kultúrnom vývine Slovenska, ale predovšetkým na pluralitu tohto vývinu práve s prihliadnutím na rozmanitosť jednotlivých slovenských konfesiónalných tradícií, ktoré vplývali aj na rozvoj jazykovo-kultúrnych dejín Slovákov.

Истоки и перспективы создания каталога кириллических рукописных памятников в Словакии

Петер Женьох

В статье рассматривается современное состояние документации кириллических рукописных памятников в словацких архивах и музеях. В связи с этим указывается на неизбежную необходимость подробного описания кириллических рукописей, найденных к настоящему времени в архивах и музеях, а также в ходе полевых исследований в Восточной Словакии. Подобное описание позволит углубить знания о кириллической традиции, особенно в условиях межконфессиональной коммуникации в Словакии, а также в более широком славянском и европейском контексте. Исследование кириллических памятников – сложная тема. В словацкой академической среде оно проводится благодаря только частичной проектной поддержке. Для достижения результата всегда важна совместная работа группы исследователей, которая должна состоять не просто из профессионалов, но и лично заинтересованных ученых, которые ищут совместные решения. Итоги этого исследования помогут указать на место византийско-славянской религиозной традиции и церковнославянской языковой традиции в культурном развитии Словакии, а также на межрелигиозный плюрализм, повлиявший на языковое и культурное развитие словаков.